

Gáhttenárvosaš sámi vistit suohkanlaš kulturbirasplánain ja suohkanlaš áššemeannudeamis

Saemiedigkie Sámedigge Sámediggi Sametinget 2021

Ovdasiidogovva

Visttit ođđasiidgeavahuvvon ávdnasiiguin, Smiervuotna, Porsángu, Finn Márku/Smørfjord, Porsanger, Finnmark. Govva: Sámediggi

Návet, Mátatvuopmi, Romsa/Målselv, Troms. Govva: Sámediggi

Ođđasisahuksejuvvon viessu, Gáivuotna, Romsa/Kåfjord, Troms. Govva: Sámediggi

Meahtteláhtu, Skárfvággi, Gáivuotna, Romsa/Skardalen, Kåfjord, Troms. Govva: Sámediggi

Bagadusa lea Sámedikki Kulturmuito-, areála- ja birasossodaga Vistesuodjalus- ja kultureanadatjuogus ráhkadan.

Sisdoallu

1	Álggahus	4
2	Gáhttenárvosaš sámi visttiid birra.....	5
3	Rámmat	8
3.1	Finnmárkku ja Davvi-Romssa boaldin ja ođđasiidhuksejuvvon dálut maŋŋil nuppi máilmmisoađi.....	8
3.2	Orrundáalloakšuvdna 1969-83	10
3.3	Čálalaš ja njálmmálaš gáldut.....	11
3.4	SEFRAK-registrerejuvvon visttit	11
3.5	Kulturmuitaláhka	12
3.6	Plána- ja huksenláhka	12
4	Gáhttenárvosaš sámi visttiid válljema eavttut	14
4.1	Sámi visttiid identifiserema eavttut	14
4.2	Kulturmuitalárvvu árvvoštallan	17
4.3	Sámi visttiid kulturmuitalárvvu árvvoštallanskovvi	21
5	Vuoruhuvvon fáttát	23
6	Referánsat.....	23

1 Álggahus

Gáhttenárvosaš sámi visttit ja huksejuvvon konstrukšuvnnat muitalit sámi historjjá ja duođaštit sámi ássama buot guovlluin dáččabeale Sámis. Dáid visttiid sáhtta gáhttet suohkanlaš kulturbirasplánaid bokte.

Sámedikkis lea ovddasvástádus hálldašit sámi kulturmuittuid ja háliida veahkehit suohkaniid árvoštallat ja identifiseret sámi visttiid.

Dokumeantta sisdoallu:

- Gáhttenárvosaš sámi visttit birra
- Rámmaid ja lágaid geahčadeapmi
- Eavttut sihke identifiseret ja árvvu vihket gáhttenárvosaš sámi visttiin suohkanis

Lea dehálaš identifiseret gáhttenárvosaš sámi visttiid

Gáhttenárvosaš visti lea kulturmuittu mii lea kulturhistorjjálaš árvoštallama čađahan ja identifiserejuvvon gáhttenárvosažžan, dábálaččat kulturbirasplána vuodul maid suohkan lea ráhkadan. Kulturhistorjjálaš árvoštallan lea vuodđuduvvon lagas historjái. Visttit mat leat identifiserejuvvon gáhttenárvosažžan leat báikkálaš historjjá dehálaš ja oidnosis oassi. Sámi visttit huksejuvvon ovdal 1917 leat automáhtalaččat ráfáiduvvon. Dat visttit leat registrerejuvvon Askeladdenii, Riikkaantikára nationála kulturmuittovuodđu. Muhto sámi historjá ii noga 1917:s. Lea maid dehálaš ahte ođđaset historjá fuolahuvvo ja gaskkustuvvo boahhteáiggis juohke suohkanis.

Dokumeantta geavaheapmi

Dokumeantta lea jurddašuvvon bagadussan ja reaidun suohkaniidda geat barget kulturbirasplánaiguin, ležžet dál ođđa plánat dahje plánaid gaskkas molsut mat juo gávdnojit.

Seammás sáhtta dokumeantta geavahit huksenáššiid meannudeamis allodatstuorideami dahje gaikuma oktavuodas visttiin mat juo gávdnojit árvoštallama dihte leat go visttit gáhttenárvosaččat.

Sámediggi háliida dáikko bokte čuvget gáhttenárvosaš sámi ja mánggagultuvrralaš visttiid. Lea dehálaš ahte dát visttit sajastuvvot suohkanlaš kulturbirasplánii plánii man mii lea ráhkaduvvon ja mearriduvvon plána- ja huksenlága vuodul. Dat sáhtta mielddisbuktit eanet máhtu sámi kulturmuittuid ja kulturhistorjjá birra suohkanis.

Internáhta Stuuravuonna, Unjárga, Finnmárku/Karlebotn, Nesseby, Finnmark. Govva: Sámediggi

2 Gáhttenárvosaš sámi visttiid birra

Sámediggi lea registreren sullii 900 sámi vistti mat leat automáhtalaččat ráfáiduvvon ja huksejuvvon 1917 dahje árabut. Oktii arkeologalaš sámi kulturmuittuiguin mitalit dát visttit sámi historjjá. Askeladden kulturmitodiehtovuodus gávdnojit dieđut dán birra mii maid suohkaniidda lea olámuttus.

Vuođđuduvvon automáhtalaš ráfáiduvvon visttiid registrerenbargui lea Sámediggi maid oahpásnuvvan visttiiguin mat leat ovdal 1917 huksejuvvon. Dás čuvvot oanehaččat čohkkejuvvon elemeanttat mat leat dehálaččat atnit vuođđun go gáhttenárvosaš sámi visttiiguin galgá bargat:

- Muhtin suohkaniin eai leat automáhtalaš ráfáiduvvon visttit vaikke lea leamaš sámi ássan doppe. Dain suohkaniin lea erenoamáš dehálaš mitalit sámi historjjá ođđaset visttiid bokte mat leat huksejuvvon maŋŋá 1917. Dat guoská erenoamážit suohkaniidda Finnmárkkus ja Davvi-Romssas gos boldojuvvui 1944:s, ja lullisámi guovlluin. Lullisámi guovlluin orro eanas sámit gođiid gitta 1920 rádjái. Eanas sámi oapmedoalut álggahuvvo lullisámis easkka 1920-logu maŋŋá. Danin eai gávdno báijo automáhtalaš ráfáiduvvon visttit dán guovlluin. Eiseválddit ávžžuhedje soahtegaskaáiggis ođđa doaluid álggahit olles riikkas. 1920-logu rájes álggahuvve maid sámiide ođđa dállodoalut.

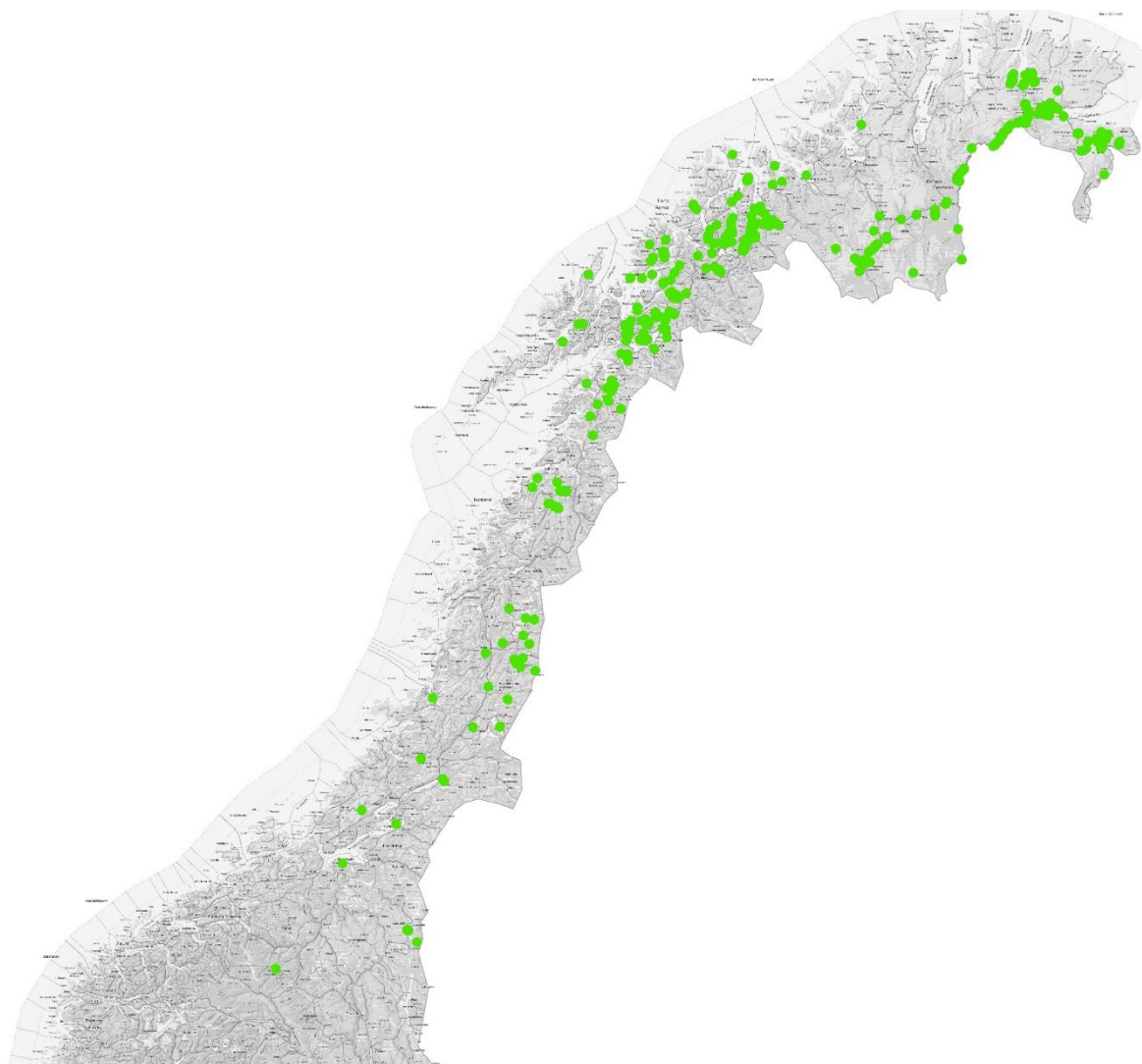
- Lassin buolimiidda Finnmárkkus ja Davvi-Romssas nuppi máilmmisoađi oktavuodas, lea ođđasishuksenáigi rievddadan sámi visttehuksenhistorjjá. Buollimat billistedje olu boares visttiid. Huksejedje dađistaga ođđa visttiid. Olgovisttit ođđasit geavahuvvon ávdnasiiguin, gaskaboddosaš visttit, dábálaš oapmedálut ja viesut gullet viisot dása. Lassin namahuvvojit almmolaš visttiid vuodđudeaddji maŋjel soađi arkitektuvra. Viessobáŋkku dohkkehuvvon visttit maid huksejuvvo sápmelaččaide. Dalle rivde árbevierut movt visttiid geavahit siste hirbmat olu.
- Áigodat 1918 – 1945 gáibida eará ládje geahččat mii lea dehálaš suddjet go automáhtalaš ráfáiduvvon sámi visttiid árvoštallan. Lea dehálaš deattuhit vistti historjjálaš mitalusa, muhto lea seamma dehálaš geahččat báikki/suohkana visttehistorjjá gosa visti gullá. Jus leat máŋga náveha mat leat automáhtalaččat ráfáiduvvon ovttá guovllus, de eai berre návehat seamma guovllus áigodagas 1918-1945 vuoruhuvvot, eará jus eai čájjet ođđa elemeanttaid. Seammás leat muhtin visttešlájat unnit go eará automáhtalaš ráfáiduvvon sámi visttiid gaskkas.

Jielli Skárfvággi, Gáivuotna, Romsa /Skardalen, Kåfjord, Troms. Govva: Sámediggi

- Buot sámi automáhtalaš ráfáiduvvon visttiid bajilgovva čájeha ahte leat unnán návsttot. Sáhttet máŋga siva dasa. Olles Finnmárkku mearragáttis Davvi-Romsii boldojedje buot návsttot. Dasa lassin lea jáhkehahti ahte garra dálkkit, biekkat ja čáhci lahka meara sáhttet billistan daid. Go lotnolasealáhus guollebivdu- eanandoallu heaittihuvvui eai

atnon šat návsttot, ja bajásdoallan unnui. Dat dagahii ahte visttit miske ja gahčče. Ođđa fanassorttat ja smávvašfanashávnnaid huksen leat dahkan ahte ii lea šat dárbu návsttuide. Návsttot berrejit vuoruhuvvot doppe gos gávdnojit, ja gos lea sámi gullelašvuhta. Også nye båttyper og bygging av småbåthavner har gjort naustene overfløydige. Naust bør være et fokusområde der de finnes og har samisk tilhørighet.

Kárta 1: buot automáhtalaš ráfáiduvvon sámi visttiid badjel kárta. Mia De Coninck, Fiskebeck ráhkadan. Prosjekt AS. Gáldu: Askeladden.ra.no

- Visttit mat čatnasit sosiáladeaivvadanbáikkiide, dearvvašvuodabargui ja oahpahussii leat unnán ovddastuvvon ráfáidahttojuvvon sámi visttiid gaskkas. Ollu dáin visttiin, rohkosviesut, skuvllat, servodatviesut, internáhtat, duottarstobut ja sáhttostašuvnnat, huksejuvvojedje dalá dáruiduhttináiggis. Ollugat dáin čoaggananarenain leat leamaš mánggakultuvrralaččat ja daid geavahedje sámit, kvenat ja dážat. Dán oktavuodas sáhtta árvoštallat ovttasbarggu áigeovuodilis kvena organisašuvnnaiguin oažžun dihtii

ovdan dáid oktasašvistiid historjjá ja mánggakultuvrralaš beali. Muhtumat dáin visttiin berrejit sáhttit oažžut stáhtusa mánggakultuvrralaš gáhttenárvosaš vistin.

- Sámi vistiid áigodagas ovdal jagi 1917, dovdomearkan lea leamaš boazodoallu ja lotnolasdoallu. Go industrialiseren ja motoriseren bohte de heite olbmot árbevirolaš lotnolasealáhusain ja sirde eanet erenoamáš vuđot ealáhusaide vuovdedoalus, guolástusas, eanadoalus ja boazodoalus. Norgga industriijaásaheamis lea maddái leamaš stuorra mearkkašupmi sámi álbmogii muhtun guovlluin.
- Eará ealáhusat ja kulturealáhusat nugo turisma, duodji, dáidda ja musihkka mat ovdal ledje searvvahuvvon oassin ássansajis, leat ožžon saji sierra ealáhus- ja kulturvistiin. Dasto namuhuvvojit visttit maid sáhtttá čatnat dihto dáiddáriidda dahje oasseváldiide sámi našuvdnahukseamis. Eanet ja eanet dábálažžan šadde maddái sámi museat ja dáiddaásahusat.

3 Rámmat

Jus galgá sáhttit ipmirdit sámi huksenhistorjjá maŋŋil 1917, de lea maid dehálaš dovdat movt dábálaččat lei sámi historjjás ovdal 1917.

Dasa lassin lea sámi historjá maid seahkánan eará kultuvrraiguin.

3.1 Finnmárkku ja Davvi-Romssa boaldin ja ođđasiidhuksejuvvon dálut maŋŋil nuppi máilmmisoađi

Soahti

Nuppi máilmmisoahti (1940-1945) lea báidnán vistehistorjjá, maddái sámi vistehistorjjá, earenoamážit Davvi-Romssas ja Finnmárkkus. Duiskkalaččat duoguštedje skuvllaid ja eará almmolaš vistiid, main ieža de orro ja čađahedje doaimmaidaset. Dasa lassin bombejedje ollu dehálaš installašuvnnaid ja báikkiid.

Ollu rusttegat huksejuvvojedje maid soađi áigge, ja daid maŋis gávdnojit ain soames soahtemuittut.

Loahpageahčen soađi čađahuvvojedje guovllus bággo fárreheamit ja boldon eatnamat-taktihkka. Go leat geahčadan man ollu visttit ja rusttegat boldojuvvo Davvi-Romssas ja Finnmárkkus 1944-45 čavčča ja dálvvi, de namuhuvvojit boaldimat ná: 12 000 orrunviesu, 116 skuvlla, 27 girku, 15 báhpagárdima, 500 stuorit ja unnit industriijafitnodaga, sullii 20 guolástanvisti, 22 000 telegráfastoalppu ja 350 šaldi (Niemi 1983, 57).

Gávdnojit ain ollu viessobázahusat boldojuvvon viesuin, mat doibmet oinnolaš duođaštussan boaldimii. Dasa lassin gávdnojit maid soahtemuittut.

Birrasiid 50 000 olbmo ledje báhtareaddjit iežaset riikkas, ja sáddejuvvo luksa riikkas orrut gaskaboddosaččat. Sullii 25 000 orro dálvvi bákteráguin, gođiin, fatnasiid vuolde ja eará čiehkábáikkiin mehciin.

Maŋnil soađiáigge gaskaboddosaš čovdosat

Ollu jagiid maŋnelii luovosbeassama fertejedje olbmot orrut gaskaboddosaš visttiin dain buollán báikkiin. Gaskaboddosaš visttit, nu go barttat, bráhkát ja goađit, huksejuvvo bázahusfielluin mat gávdnoje das lahkosis. Buot adnojedje dása, sihke boares fatnasat, girdišilljofiellut, biebmo- ja guollekássat, oljofáhtat ja eará anolaš ávdnasat, adnoje dasa ahte hukset visttiid olbmuide ja šibihiidda. Dát visttit ledje unnit, muhto čájehit hui hutkáivuoda ja nanu dáhtu ásaiduvvat fas dáidda báikkiide.

Suodjalus buvttii ollu nu gohčoduvvon Nissen-bráhkaid mat ledje dahkkon sojahuvvon belles ja main ledje oktageardánis fiellogeažit. Ain gávdno soames hárve dakkár olgovistin.

Go eiseválddiid ođđasishuksen álggahuvvui, de gaikojuvvo dát visttit dahje adnoje liige viessun dahje áitin. Dađi bahábut eai gávdno šat galle dákkára, eat ge mii dieđe galle gávdnojit, gos dat leat, makkár dilis dat leat eat ge man jođánit dat jávket. Dát leat visttit main lea alla kulturhistorjjálaš árvu ja mat čájehit makkár orrundilit ledje vuosttaš ođđasishuksema áiggi.

Nissen-bráhkka, Bánkogohppi, Unjárga, Finnmárku Govva: Sámediggi

Eiseválddiid ođđasishuksenvisttit – orrunviesut ja oapmedálut main lei seamma standárda

Eiseválddiid bealis biddjojedje johtui regulerendoaimmat ja plánabarggut gávpogiidda ja stuorit čoahkkebáikkiide. Arkiteavttat bovdejuvvo gilvui hábmet earjalis orrunviesuid. Ođđasishuksenviesuin ledje mánga maid gaska sáhtii válljet, ja sávaldat lei bisuhit norgga huksenárbevieru ja dan ovttahttit doaibmilvuodain. Ođđasihuksen mielddisbuvttii boatkka huksenárbevierus, dat lei mielde jávkadeame etnalaš árbevieruid ja erohusaid.

Álggogeahčen 1950-jagiid hábmejuvvojedje 23 viesu johttisápmelaččaide, nu gohčoduvvon Guovdageaidnu-akšuvdnan. Doaibma čađahuvvui lagas ovttašbarggus gaskal arkiteavtta, snihkkáriid ja geavaheddjiid. Viessomálla gohčodedje Klemethuset ja dat lei 48 m² vuodu nalde.

3.2 Orrundáalloakšuvdna 1969-83

1970:s biddjui Orrundáalloakšuvdna johtui Sis-Finnmárkkus, Romssas ja Nordlánddas johtui. Dutki Per Mathisen, arkiteakta Kjell Borgen ja sosionoma Regnor Solbakk barge viessodárbbu kártemiin, geat dárbbášedje orrunviesu ja makkár viesuide lei dárbu. Ledje ollu boazosápmelaččat geain ii lean fásta orrunviessu ovdal dahje soađi vuolde,, ja dat mielddisbuvttii ahte sis ii lean vuoigatvuohta oažžut buhtadusviesu maŋŋil soađi. Dát fas dagahii ahte muhtin sámi guovlluin válddii guhkit áiggi go eará guovlluin oažžut viessodili dohkálaš dássái. Stáhtalaš viessodoaibmabijut biddjoje johtui maŋŋil go ođđasihuksen lei loahpahuuvon muđui riikkas. Dalle hábmejedje maid regulerenplánaid ođđa ássanguovlluide.

Akšuvdna mielddisbuvttii ahte sullii 680 viesu (válmmasviesu) ceggejuvvo sámi bearrašiidda sámi guovlluin. Dát mielddisbuvttii fáhkka riev dama eallimii nomádaeallimis eanet fástaássi eallimii. Viesuin galgai leat Viessobánkostandárda.

Orrundáalloakšuvdna attii roahkka dárbbášuvvon viesuid guovlluide mat ledje jávkaduvvon maŋŋil go duiskkalaš geassádii Finnemárkkus.

1974:s jearahallojuvvui Solbakk Sosionomenis (Kalvemo 1974) sosiála čuolmmaid birra sámi guovlluin. Son moittii orrunviessoakšuvdna, ahte lei ovttageardánit ja olggobealde olbmuiin stivrejuvvon. Son balai ahte sámi álbmot bođii šaddat sorjasaš áššiide maid ea dovdan sihkkarit. Viesut galge huksejuvvot ovdal mearriduvvon ássanviessoguovlluide, orrunolul lassánedje, ja olbmot álge dárbbášit ruhtadietnasiid. Dás rievddai ge sápmelaččaid eallinmálla. Solbakk ohcalii viidát fokusa mas sápmelaččat ieža ledje mielde digaštallame servodatlaš gažaldagaid stuorát perspektiivvas.

Orrunviessoakšuvnna geažil gárttai maid ovdamearkka dihte vuotnaolbmuide viiddis guovddušteapmi Ájluhtii Divttasvuona suohkanis. Oarjjevuodna, mii dalle lei váldoguovlu julevsámiide, gárttai eretfárrenguovlun. Almmolaš investeremat vuonaide bisánedje, ja šattai váddásit oažžut loana bánkkus sihke ealáhusdoaimmaide ja orrunviesuide.

3.3 Čálalaš ja njálmmálaš gáldut

- Álbmotlohkamat gitta 1920 rádjái
- Giligirjijt, jahkegirjijt ja báikkálašhistorjjálaš gáldut
- Dieđalaš buktagat. Ovdamearkka dihte Samenes historie 1751 rájes 2010 rádjái
- Sámi etnográfalaš gáldut
- Dokumentašuvnnat jearahallamiin ja njálmmálaš dieđuin
- Etnográfalaš kárttat, ovdamearkka dihte Friis, Jens Andreas: Ethnografisk Kart over Finmarken. No. 1-5. 10 Bl., Ethnografisk Kart over Tromsø Amt. 6 Bl. 1890
- Sámi báikenamat

Áiti, Østli, Áhkánjarga, Nordlánda. Govva: Sámediggi

3.4 SEFRAK-registrerejuvvon visttit

SEFRAK = Sekretariatet For Registrering Av Faste Kulturminne i Noreg/ Norgga fásta kulturmuittuid registrerema čállingoddi

SEFRAK-registreren čađahuvvui jagiid 1975-1995. Visttit mat leat huksejuvvon ovdal 1900 registrerejuvvojedje miehtá riikka, earret Finnmárkkus, gos maiddái viesut gitta 1945 rádjái registrerejuvvo. Kulturmuittut kártejuvvo, mihttejuvvo ja govvejuvvo. Oktiibuot leat registrerejuvvon sullii 515 000 vistti.

SEFRAK-registtar lea vuosttažettiin oppalaš kulturhistorjjálaš registtar mas lea earenoamáš mearkkašupmi gáldomateriálan báikkálaš historjái. Registtar adno maid hálddahas, gávdnan dihte gáhttenárvosas visttiid báikegottiin, ja suohkaniid plánabargguin.

3.5 Kulturmuittoláhka

Kulturmuittolága 25. § mielde lea suohkaniin dieđihangeatnegasvuohta go ohccojuvvo gaikunlohpi dahje rievddanlohpi visttiide mat leat huksejuvvon ovdal 1850. Eastadan dihte ahte suohkanat addet lobi lihkahallat gáhttenárvosas sámi visttiid. De lea dehálaš ahte suohkanat dovdet sámi gáhttenárvosas kulturmuittuid stáhtusa ja ahte suohkanis sáhttet gávdnot dákkárat iežaset suohkanis.

Kulturmuittolága 15. § lea fokus ođđasit áiggiid rádjái visttiid, rusttegiid jna. ráfáiduhttimii. Muhtin visttit suohkanis sáhttet árvoštallojuvot hui allaárvosazžan maiddái našunála oktavuodas. Dalle ferte visti árvoštallojuvot mearriduvvot ráfáiduhttojuvot. Dát lea proseassa man Sámediggi sáhtta vuolgahit Riikaantikvárii. Riikaantikváras lea gáhttenstrategiija mas leat vuoruhuvvon fáttát (Riksantikvaren 2015).

3.6 Plána- ja huksenláhka

Plána- ja huksenlágas leat máŋga paragrafa maid sáhtta geavahit suddjet gáhttenárvosas visttiid. Kulturmuittut sáhttet regulerejuvot seailuheapmái dahje deastaavádahkan plána- ja huksenlága bokte ovdamearkka dihte areálaplána dahje regulerenplána mielde. Regulerenmearráduusat bidjet rámmaid dasa ahte makkár doaibmajijut dohkkehuvvojit plána- ja hukseneiseváldiin.

Okta kulturmuittoplána,, mas sáhttet leat eanet kulturmuittut ja fáttát, hábmejuvvojit plána- ja huksenlága vuodul. Plána sáhtta doaibmat vuodđun suohkana govvii sin dehálaš kulturmuittuin ja kulturbirasiin, ja daid hálddašeapmái. Suohkan definere ieš guđet kulturmuittut leat gáhttenárvosáčat ja guđet galget leat mielde sin kulturbirasplánas. Go ráhkadit kulturmuittoplána, de beassá suohkan bidjat fáttá politihkalaš dássái, ja smiehttagoahit kulturárbbi rolla servodatovdánahhtima ektui.

Okta kulturmuittoplána addá suohkanii máhtu báikkálaš historjjá birra ja vuoruha kulturmuittuid maid suohkan háliida seailuhit boahhteáigái.

Mis gávdnojit golmma lágan kulturbirasplánat mat sáhttet leat heivvolaččat suohkaniidda. Eanet dieđuid daid birra sáhtta gávdnat Riikkaantikvára bagadusas suohkaniid kulturmuittolánaid várás (Riksantikvaren 2013).

Suohkanplána servodatoassi

Suohkaniid kulturmuittopolitihkka sáhtta oktiiheivehuvvot suohkanplána servodatoassái sierra kapihttaliin, mas leat mihtut ja strategijat, ja daid sáhtta čatnat servodatoasi areálastrategiijii ja oktiiheivehuvvot eará mihtuide ovdamearkka dihte mátkealáhusaide, ealáhusovddideapmái,, álbmotdearvvašvuhtii ja olgunastimii. Lassin buot ráfáiduhtton kulturmuittuid, de berre eará kulturmuittuid maid suohkan vuoraha, várrejuvvo deastaguovlun areálaoasis.

Suohkanplána kulturmuittuid várás

Kulturmuittut ja kulturbirrasat sáhttet leat fáddán sierra suohkanoasseplánas mii lea hábmejuvvon plána- ja huksenlága njuolggadusaid mielde. Plána barggu olis vällje suohkan gáhttenárvosas kulturmuittuid ja kulturbirrasiid, ja vuoraha váikkuhangaskaomiid ja doaibmabijuid daidda.

Plánas galgá leat okta doaibmaoassi mas leat doaibmabijut mat reviderejuvvojit jahkásaččat ja dain galgá leat čanastat suohkana ekonomiiaplánii (gč. plána- ja huksenlága 11.2§).

Fáddáplána

Okta kulturbiras plána sáhtta maid mearriduvvot fáddáplánan almmá čuovvumis buot áššemeannudannjuolggadusaid plána- ja huksenlágas, ovdamearkka dihte gáibádusa plánaprográmmii. Mielváikkuheapmi ja politihkalaš čanastupmi lea aŋkke dehálaš.

Buot plánaide lea dehálaš ahte gáhttenárvosas vistit mat leat mielde kulturbirasplánii, maddái biddjot Askeladdenii/ kulturmuittoochcanvuđđui. Hálldahus ja ássit sáhttet dan bokte álkit gávdnat gáhttenárvosas visttiid.

Millo, Rivtták, Romsa. Govva: Sámediggi

4 Gáhttenárvosaš sámi vistiid válljema eavttut

Guđet sámi vistit leat gáhttenárvosaččat?

Dávjá sáhtá leat váttis árvvoštallat lea go dihto visti sámi visti ja lea go dat gáhttenárvosaš.

Dakkár proseassas galgá ovddemus árvvoštallat lea go visti sámi visti, ja dasto árvvoštallat vistti kulturmuitoárvvu.

4.1 Sámi vistiid identifiserema eavttut

Sámediggi lea ráhkadan vihtta eavttu maid sáhtá atnit go identifisere sámi vistiid. Seamma eavttut maddái adnojuvvojit automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi vistiid registrerema oktavuodas ja daid mielde maddái heive árvvoštallat leat go vistit gáhttenárvosaččat:

- Historjjálaš ja kultuvrralaš gullelašvuohta
- Kulturmuittu doaibma
- Biraslaš oktavuoha
- Huksenvierut

- Eaiggáda ja báikegotti ipmárdus

Huksehusaid čearddalaš gullelašvuoda berre viiddis máhttovuođu vuođu árvoštallat. Danne lea dehálaš buot namuhuvvon eavttuid digaštallat ja daid atnit konklusuvnna vuođđun.

Historjjálaš ja kultuvrralaš gullelašvuohka

Dát adnojuvvo deháleamos eaktun go galgá mearridit kulturmuittu kultuvrralaš gullelašvuoda. Earret eará galgá guorahallat ja árvoštallat vistti historjjálaš duogáža ja birrasa, gii vistti lea huksen ja geavahan, kultuvrralaš oktavuoda mas dat lea doaibman, dahje erenoamáš dáhpáhusaid mat čatnasit vistái. Visttiid dáfus, mat jagi 1917 manjel leat huksejuvvon, lea báikkálaš máhttu vistti birra mearrideaddji. Dábálaččat dovdet muhtimat báikegottis ain vistti historjjá, dan eaiggáda, geavaheaddji dahje hukseheaddji čearddalašvuoda dahje eará historjjálaš dieđuid vistti birra. Kulturbirasplánabarggus sáhtta suohkan danne jearahallat olbmuid dokumenteren dihte vistti historjjá.

Kulturmuittu doaibma

Kulturmuittuid sáhtta olu iešguđet doaimmaide ja geavahanguovlluide čatnat. Doaimmat sáhttet čatnasit ealáhussii, sosiála beallái, oskui dahje ovttasdoaimmii. Muhtomin čatnasit mánga doaimma ovtta ja seamma kulturmuittui. Muhtun ealáhusdoaimmat leat čielgasit sámi doaimmat, ovdamearkka dihte dat mat gullet boazodollui. Muhtun ealáhusdoaimmat ges leat liikká dábálaččat dáža kultuvrras, muhto go dat leat huksejuvvon ja doaibman sámi kultuvrralaš oktavuodas, de daid berre sáhttet árvoštallat sámi kulturmuittun. Dasa lassin lea Sámediggi geahčadan vuoruhuvvon fáttáid kulturmuittu doaimma siskkobeale, geahča 5. kapihttala mildosa.

Biraslaš oktavuohka

Sámi huksehusat gullet biraslaš oktavuodaide mat sáhttet speadjalastit daid kultuvrralaš gullelašvuoda. Sámi dáluid ceggema oktavuodas leat lunddolaš eavttut ja guovllu eanadat leamaš dehálaš elemeanttat. Sámi dálut leat organiserejuvvon eanet orgánalaš topologalaš málle mielde, eai ge geometralaččat. Ankke sáhttet ollu sámi ođđasishuksendálut leat geometralaččat ordnejuvvon, nu ahte viesut ja návehat leat huksejuvvon njuolgggo viñkillinnjá mielde.

Mánnga beali sáhttet leat báidnán visttiid birrasa, nu go visttiid organiseren, eará sámi kulturmuittut báikkis, historjjálaš geavaheapmi ja eatnamiid geavaheapmi.

Huksenvierut

Lea dábálaš ohcat visttiid main čielgasit vuhttojit sámi huksenvierut, nu go teknihka, konstrukšuvnna, dimenšuvnna, ávnnasgeavaheami, hápmegiela, ivnniid, gieđahallama,

dimbariid merkema dahje eará detáljaid dáfus. Lulli-, gaska- ja davvisámi guovlluin gávdnojit mihtilmas sámi huksenvieruid dovdomearkkat.

Sámi huksenvieruid leat olu kulturloanat báidnán ja maddái sámi, dáža ja kvena huksenvierut leat báidnán nubbi nuppi.

Sámi visttis sáhttet danne leat iešvuodát mat čujuhit eará čearddalaš joavkkuide, danne ii berre huksenvieruid atnit áidna eaktun go mearrida ahte visti ii leat sámi visti.

Gávdnojit maddái ođđaset arkiteaktasárgojuvvon visttit maid hápmegielas leat dovddus sámi elemeanttat. Visttiid hápmegiella sáhtta leat ođđamállet, muhto inspirašuvnna viežžan sámi elemeanttain nu go goađis, lávus, guovddáš lanjas, dahje mat geavahit elemeanttaid sámi atnubiergasiin, činain ja sullasaččain.

Eaiggáda ja báikegotti ipmárdus

Eaiggáda ja báikegotti árvvoštallama ferte deattuhit go árvvoštallá kultuvrralaš gullevašvuoda. Báikkálaš ipmárdus lea álo dehálaš, ja earenoamáš dehálaš go galgá duodaštit kulturmuittu sámi gullevašvuoda. Lea lunddolaš ahte sáhttet leat iešguđet oainnut kultuvrralaš ja čearddalaš gullevašvuoda hárrái. Olu giliin lea historjá mas sámi, kvena ja dáža kultuvra leat eallán bálldalaga. Olu olbmot maddái čuoččuhit ahte sis leat čanastagat goabbat kultuvrii ja atnet iežaset ja sogaset mánggakultuvrralažžan, ja muhtun sogain ges leat iešguđet ipmárdusat bearraša čearddalaš gullevašvuoda hárrái. Go báikegottit ja eaiggádat čielgasit árvvoštallet vistti dahje birrasa sámi vistin dahje birasin, de berre leat várrogas dan árvvoštallama dárkkistemiin. Eará oktavuodain eanet hástaleaddji dilálašvuodain, sáhtta eaiggát hilgut sámi gullevašvuoda, ja márkana olbmot ges árvvoštallat eará ládje. Eaiggádat ja hálddašeapmi berrešedje beassat buktit cealkámušaid jus sámi gullevašvuoda hárrái lea sierramielalašvuoha dahje eahpesihkarvuoha. Mánggakultuvrrat visttiid, main maddái lea sámi identitehta, sáhtta árvvoštallat gáhttenárvosažžan kulturbirasplánabarggus.

Konklusuvdna

Kultuvrralaš gullevašvuoda konklusuvnna vuodđun ferte leat ollislaš árvvoštallan mas buot vihtta eavttu digaštallojuvvojit. Historjjálaš ja kultuvrralaš gullevašvuoda eaktu, oktan báikegotti oainnuin, dattege galget deattuhuvvot eanet. Kulturmuittu kultuvrralaš gullevašvuoda mearrideamis addá dákkár guorahallan, dan viđa eavttu ektui, kulturmuittosuođjalusa mii lea bures ákkastallojuvvon.

Návstu, Lille Ropelv, Máttá-Várjjat, Finnmárku. Govva: Trude Sildnes

4.2 Kulturmuitoárvvu árvvoštallan

Maŋŋel go visti lea identifiserejuvvon sámii vistin, lea boahte lávki árvvoštallat kulturmuitoárvvu. Lea dehálaš earuhit gaskkal árvobidjama ja árvodeattuheami.

Proseassa álggahuvvo iskkademiin makkár árvvu sáhtá čatnat kulturmuitui ja maid kulturmuitu mearkkaša midjiide. Árvvut sáhttet čatnasit dán golmma dilálašvuhtii:

- Máhtolašvuodaárvvut
- Vásihusárvvut
- Geavahanárvvut

Kulturmuituid rolla lea doaimmat dego gáldun boahteáiggi máhtolašvuoda ja boahteáigeipmárdusa birra. Vásihusárvvut leat čatnon dasa mot kulturmuitut váikkuhit min dego olmmožin ja searvevuotán. Geavahanárvvu lea dan duohken beassat go atnit vistiid.

Doahpaga kulturmuitoárvvu lea Riikkaantikvára ovdánahtán dego reaidun. Vai sáhtá árvvoštallat vistii árvvu jus jurdda lea viidáset hálddašeapmi ja galgá go oassin kulturbirasplánas. Árvvuid vihkedeapmi veahkeha min mearkkašumi mearridit. Dán

árvoštallamii atnit dihto iešvuodaid. Oktiibuot lea iešvuodaid árvoštallan ja árvvuid vihkken veahkkin mearridit lea go kulturmuittus unna, gaskamearálaš, stuora dahje hui stuora árvu.

Sámi visttit váikkuhit sámi kultuvrra ja historjjá čalmmustahttimii. Dat mitalit sámi huksenvieruid, leahkima, eallima, resursageavaheami ja ovtastallama birra. Sámi visttiid deháleamos árvu lea maid dat mitalit sámi historjjá, orruma ja doaimma birra dihto guovlluin ja dan siva dihte sáhttet leat árvosaččat.

Suohkanis lea dehálaš geahččat oktavuodá sámi visttiin maiddá stuorát geográfalaš perspektiivvas árvvuid mearrideami oktavuodas. Ii leat vejolaš addit suohkaniidda fasihta vástádussan. Muhto ovdamearkka dihtii sáhtá jos gávdno dušše okta sámi visti suohkanis deattuhuvvot bajás. Visttiid mat leat hárvenaččat guovllus dahje olles Sámis ferte árvoštallat dan vuodul.

- **Ahki ja áigečikŋodat**

Ahki lea okta eavttuin maid sáhtá mihtidit válljedettiin. Čájeha go kulturmuittu ovdáneami máŋgga áigodaga badjel ja historjjálaš oktavuodain?

- ***Eaktivuohta – álgu ovtta dahje máŋgga áigodagas (ávdnasiin dahje proseassas)***

Kulturmuittu dahje birrasa eaktivuohta mitala juoga álgovistti birra ja daid rievdadusaid birra mat das leat leamaš dan rájes go huksejuvvui. Lea go vistti hápmi, konstrukšuvdna, ávdnasat, bajoš gieđahallojuvvon, geavaheapmi ja birasoktavuohta rievdan? Leat go das álgoávdnasat vai ođđa ávdnasat? Ovddasta go kulturmuittu iešguđege áigodagaid ja historjjá máŋggabealatvuodá? Hárvenaš kulturmuittut bissot guoskkakeahtá álgobirrasis. Visttit borraluvvet ja divvojuvvojit, oasit molsojuvvojit ja rievdaduvvojit, maiddá geavaheapmi sáhtá rievdat. Ollu oktavuodain sáhtá rievdadusproseassas, dat bealit ja luottat mat dagahit dan ahte kulturmuittu lea dat mii odne lea, leat stuorra árvu.

- ***Kulturbiras – oktavuohka ja ollislašvuohka***

Birasárvu namuha earŋkilis kulturmuittu mearkkašupmi ollislaš kulturbirrasis gos lea. Miljøverdi betegner det enkelte kulturminnets betydning for det totale kulturmiljøet det ligger i. Det samiske kulturmiljøet, helheten som omgir bygningen, er spesielt viktig for den kulturelle tilknytninga og derfor også for verneverdien. Arkeologiske kulturminner kan ha stor betydning for miljøet rundt samiske bygninger. Ved verdisetting må derfor hele miljøet rundt kulturminnet vurderes. Det er også viktig at hele miljøer ivaretas. Enkelthus og andre installasjoner kan ha stor verdi sett i sammenheng med et helhetlig kulturmiljø, uten at bygningene/installasjonene behøver å være særlig gammel eller sjelden.

- *Lesbarhet og tydelighet (pedagogisk verdi)*

Kulturminner har høy pedagogisk verdi i forhold til andre kilder til kunnskap om fortida. Bygninger kan være lett for folk å lese og forstå. En kan kanskje si at byggverk er lettere å lese enn tufter. Er noe lettlest, har det også stor formidlingskraft som kulturminne og følgelig også stor pedagogisk verdi. Tilgjengelighet og tilstand betyr også mye for den pedagogiske verdien. Kulturminner hvor tilrettelegging for deltagende aktiviteter er mulig uten at kulturminnet ødelegges, vil være av stor verdi for identitetsutvikling i det samiske samfunnet.

- *Anvendbarhet og funksjonsdyktighet (bruksverdi)*

Dersom kulturminnet eller miljøet rundt har stabilt brukspotensial over tid er det anvendbart. Det samme gjelder om kulturminnet er egnet for samme eller for ny bruk i fremtiden. Er kulturminnet eller miljøet funksjonelt i forhold til dagens situasjon og bruk? Er det godt vedlikeholdt slik det framstår i dag? Eller har det en fremtoning som virker fascinerende?

Det må foretas en avveining av bruksverdien der kulturminnet kommer i konflikt med autentisitet, opplevelsesverdi og historisk kildeverdi.

- *Dokumentasjonsverdi – bygningen som historisk dokument*

Dokumenterer bygget samisk historie? Forteller det om samisk tilstedeværelse, bosetting og aktivitet i det aktuelle området, eller forteller det om en spesifikk hendelse?

- *Ovddastuslaš – hárvenaš dahje dábálaš*

Dábálaš ja hárvenaš leat goabbatoaivilvuolta skálas. Doahpagat eaktudit buohtastahttima dovddus kulturmuittokategoriijaid ja meroštallojuvvon geográfalaš guovllu siste, dán oktavuodas suohkanis. Dehálaš mihttun lea seailuhit ovddastuslaš válljejuvvon kulturmuittuid ovttaskas suohkanis. Kulturmuittut ovtta kulturmuittokategoriijas mat gávdnojit ollu riikka dásis, muhto unnán suohkanis, berrejit vuoruhuvvot.

Ovdamearkka dihtii sámi vistesuodjalusa siste lea dehálaš válljet ovddastusaid ođđasishukseamis sámi giliin, gos eai soaitte gávdnot automáhtalaččat suodjaluvvon visttit. Hárvenašvuodát leat guovtteláganat: dat mii lea leamaš dábálaš, muhto lea šaddan hárvenaš áiggi mielde, ja dat mii álohii lea leamaš hárvenaš. Goappašiin osiin sáhhtá leat alla kulturmuittogáhttenárvu.

- *Vuoruhuvvon geográfalaš guovlu*

Čuoggás 1.2 govvejuvvon elemeantaid vuodul ja vuoruhuvvon fáddámildosis, leat muhtun guovllut erenoamážit vuoruhuvvon, ja vistekategorijain dáin guovlluin berre leat alla dahje hui alla árvu.

Viessu, Breivold, Åfjord, Tröndelage/Trøndelag. Govva: Sámediggi

4.3 Sámi visttiid kulturmuitoárvvu árvvoštallanskovvi

Árvomeroštallan	
Makkár árvvut lea kulturmuittuin?	
Diehtoárvvut/dokumentašuvdnaárvu Visti galgá dokumenteret sámi historjjá, ássama ja aktivitehta. Lea dehálaš ollislaččat árvvoštallat olles kulturduovdaga.	
Vásáhusárvvut Mo vásihuvvo visti, mo váikkuha visti midjiide? Buktá go movtta, unohisvuoda, jurdagiid, rámisvuoda dahje imaštallama? Symbolaárvu, gullelašvuhta, identitehtaárvu	
Geavahusárvvut Sáhtá go dálá geavaheapmi fievrriduvvot viidáseappot, lea go sivva geavahusa rievdamii, ođđa árvohuksemii, vai ii go dat leat geavahusas ja ahte das lea unnán potenciála geavahuvvot boahtteáiggis?	
Mat iešvuodát doibmet kulturmuittu dovdomearkan?	Čilgehus
- Ahki, áigečikŋodat	
- Autenttalašvuhta (okta dahje máŋga áigodaga)	
- Oktavuohta ja ollislašvuhta (kulturbiras)	
- Lohkanvejolašvuhta ja čielggasvuhta (pedagogalaš árvu)	
- Geavahahttivuohta ja doaibmavejolašvuhta (geavahusárvu)	
- Historjját vistti ja geavaheddjiid birasis (duodaštanárvu)	
- Ovddastuslašvuhta	
- Vuoruhuvvon geográfalaš guovlu gč. čuoggá 5 (mielddus)	

Lasseveahki deattuheapmái sáhtát oažžut go geavahat čuovvovaš dárkkistanlistta:

Árvvu deattuheapmi	Unnán árvvu	Gaska árvvu	Stuorra árvvu	Hui stuorra árvvu
- Kulturmuitu ovddasta muttuid mat leat erenoamáš dehálaččat sámi historjái/ovddideapmái				
- Kulturmuitu čatnasa doaimmaide main lea erenoamáš báikkálaš historjjálaš mearkkašupmi				
- Kulturmuitu čatnasa dáhpáhusaide main lea erenoamáš báikkálaš historjjálaš mearkkašupmi				
- Kulturmuitu čatnasa olbmuide geain lea erenoamáš báikkálaš historjjálaš mearkkašupmi				
- Kulturmuittus lea erenoamáš arkitektonalaš ja arkitektuvrralaš historjjálaš árvvu, dahje lea ovdamearka báikkálaš huksendábiin				
- Kulturmuitu lea erenoamáš dehálaš historjágáldun, doppe gos leat unnán dahje eai gávdno makkárga girjjálaš gáldut				
- Kulturmuitu lea erenoamáš dehálaš resursa báikkálaš ovdáneapmái ja árvoháhkamii				

5 Vuoruhuvvon fáttát

Geahča mildosa vistešlájat skovvi.

6 Referánsat

Neahttadokumeanttat:

Christensen, Sigurd, Even Bratberg. 2021. «Bureising.» Store norske leksikon.
<https://www.snl.no/bureising>

Riksantikvaren. 2013. «Kulturminneplan for kommuner.»
<https://www.riksantikvaren.no/veileder/tre-veier-til-malet-kulturminneplan>

Riksantikvaren. 2015. «Fredningsstrategi mot 2020 for kulturminneforvaltningen.»
<https://www.ra.brage.unit.no/ra-xmlui/handle/11250/285158>

Deaddiluvvon dokumeanttat:

Andresen, Astri, Bjørg Evjen, Teemu Ryymin. 2021. *Samenes historie fra 1751 til 2010*. Oslo: Cappelen Damm.

Brekke, Nils Georg, Per Jonas Nordhagen, Siri Skjold Lexau. 2003. *Norsk arkitekturhistorie frå steinalder og bronsealder til det 21. hundreåret*. Oslo: Samlaget.

Hage, Ingebjørg. 1999. *Som fugl Fønix av asken? Gjenreisingshus i Nord-Troms og Finnmark*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Henriksen, Jan Erik. 2016. «Samisk sosialt arbeid – fra ildsjeler til institusjonalisering?» I *NOU 2016: 18 Hjertespråket – Forslag til lovverk, tiltak og ordninger for samiske språk*, 66. Oslo: Kommunal- og moderniseringsdepartementet.

Kalvemo, Johs. 1974. «Sosialt problem sett fra majoriteten, men etnisk problem sett fra samenes side.» *Sosionomen* 19.

Niemi, Einar. 1983. «Byggeskikk og arkitektur i Finnmark.» I *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1983*, 57. Oslo: Foreningen Norske Fortidsminnesmerkers bevaring.

NOU 1995: 6 *Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge*, 151. Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.

Petterson, Arvid. 2005. «Hus i Finnmark.» I *Fra Finnmarks kultur- og bygningshistorie*, redigert av Mia de Coninck, Svein H. Sørensen, Elsa Ingilæ Haldorsen, 26-27, 30. Finnmark: Fortidsminneforeningen, Finnmark avdeling.

Sjølje, Randi. 2003. *Vern og forvaltning av samiske byggverk*. Karasjok: Sametinget